

Upplevelsedata vid suicidforskning

Några hermeneutiska metodpåpekanden

Hans Åkerberg

Denna artikel berör för suicidforskning väsentliga metodproblem. Under senare år har man alltmer blivit klar över betydelsen av arbete med upplevelsedata. Att arbeta med sådant material är inte utan betydande – men överkomliga – metodsvårigheter. På följande sidor framställs en del väsentliga metodpåpekanden kring premisserna för insamling och en första hantering av upplevelsedata.

Hans Åkerberg är professor i religionspsykologi vid Lunds universitet och internationellt känd krisforskare. Han har under ett par decennier arbetat med hermeneutiska metodfrågor och specialiserat sig på suicidproblem hos främst unga människor.

Introduktion

Det finns inga tekniska snabbvägar till insamling av upplevelsedata. Framhållandet kan kanske förefalla kategoriskt eller rent av provokativt för den som inom ramen för sitt normalparadigm (Kuhn, Th, 1942) vant sig att arbeta med hårddata. Men det finns inte något utmanande dogmatiskt i inledningssatsen. Den är enbart präglad av beprövad erfarenhet och metodisk baskunskap. Den som under decennier lärt sig att handskas med premisserna kring upplevelsedata, sk mjukdata, vet att det endast finns tids- och kraftmässigt obekväma sätt att insamla sådant material. Hårddata kan införskaffas och bearbetas på alltmer raffinerat sätt. Med nya tekniker kan man snabbare sammanställa sin databank, och med andra nya tekniker kan man atomisera den och erhålla en hel del säkerställda mätresultat.

Med upplevelsedata är det oftast helt annorlunda. Sådana data insamlas inte med framgång i ett labora-

torium, från ett tjänsterum, i en klinisk situation osv. För att erhålla valida upplevelsedata krävs i de flesta fall direktkontakt med undersökningsspersonen på dennas hemmaplan, vid upprepade tillfällen och utan någon tidsbegränsning. Upplevelsedata förutsätter att undersökningsspersonen och inte forskaren bestämmer de yttre villkoren för intervjuer, samtal, observationer och – inte minst – för nedtecknandet av olika typer av personliga dokument. Tvärsnittsundersökningens engångskaraktär med punktuella journaldata ligger tämligen långt från renodlade upplevelsedata.

De ofta svårbedömda omständigheter som implieras i förutsättningarna för insamling av upplevelsedata, blir än mer mödosamma när undersökningssuppgiften utgöres av markant kamp- eller krisproblematik. Till en sådan typ av problematik hör bla all forskning kring människors suicidbeteende. Det är desto mer viktigt att sådan forskning inte undvarar insamling och tolkning av upplevelsedata.

I föreliggande artikel kommer jag dock inte att beröra tolkningsfrågorna kring upplevelsedata. Det skulle kräva en separat uppsats. I stället nöjer jag mig här med några påpekanden av metodisk art kring premisser för och genomförande av insamling av upplevelsedata.

Från enkät till intervju

Ovan har redan talats om hårddata och mjukdata utan att ange någon demarkationslinje mellan de

.....
För att erhålla valida upplevelsedata krävs i de flesta fall direktkontakt med undersökningsspersonen på dennas hemmaplan
.....

båda datatyperna (det bör observeras att mjukdata och upplevelsedata i denna artikel står som synonyma begrepp). En distinktion måste emellertid göras som underlag för en fortsatt metodframställning.

Med mjukdata (upplevelsedata) eller kvalitativa data avses alla typer av dokument eller material som en människa utan någon styrande inverkan från någon undersökare avsiktligt eller oavsiktligt lämnar om sig själv och som berör hennes psykiska liv och utveckling. Hårddata eller kvantitativa data utgör därmed sådant material som tillkommit genom en undersökares mer eller mindre styrande inverkan. Mellan dessa båda datapoler ligger sedan dels semi-kvalitativa, dels semi-kvantitativa data, vilka kan positionsbestämmas såsom liggande närmre den ena polen än den andra, dock utan att vara renodlat kvalitativa eller kvantitativa. (Se Åkerberg, H, 1986.)

För att kortfattat demonstrera glidningen mellan hårddata och mjukdata kan man lämpligen framhålla enkäten och intervjun, vilka båda datainsamlingsinstrument används högfrekvent inom många forskningsgrenar men där man ofta inte alltid beaktar instrumentens premisser och begränsningar. Denna senare markering kan äga sin vikt bl a inom suicidforskning.

När det gäller arbete med enkäter med bundna svarsalternativ, utgör dessa genomgående exempel på hårddata, oavsett hur items är konstruerade. Detta är ett väsentligt framhållande. Det medför att man aldrig kan, utan alltför stor våda, våga dra slutsatser kring upplevelsevariabler utifrån sådant material. Sedan William A Belson, själv hårddataexpert, 1981 publicerat sitt arbete *The Design and Understanding of Survey Questions*, har det funnits anledning att starkt ifrågasätta enkätmetoden som hållbar i olika undersökningar utanför rena yttre attitydundersökningar.

Med avseende på sk öppna items i en enkät kan dessa i bästa fall nå nivån av upplevelsedata på semi-kvantitativ nivå. Detta innebär att sådana responser ensamt aldrig kan utgöra bas för säkerställda tolkningar. Materialet är för sådant ändamål äventyrligt och alltför bräckligt. Att med hjälp av enkäter, vare sig med bundna eller öppna items, söka nå fram till valida svar av individer som är eller varit involverade i ett suicidbeteende, är inte vetenskapligt försvarbart.

Direkt ohållbara ter sig undersökningar där man med hjälp av enkäter söker efter data i andra hand, dvs — tex när det gäller suicid — där man via efterlevande hoppas erhålla information som kan bilda underlag för insikt i den suiciderades upplevelser och därpå grundade reaktionsmönster.

Innan vi lämnar enkäten som instrument för upplevelsedata bör också tilläggas ett väsentligt observandum, som man, inte minst i internationell beteendevetenskap, kunnat erfara under mer än ett decennium. Medan enkäter, liksom många andra former av kvantitativa instrument, för några decennier sedan uppfattades av undersökningspersonerna som trygga genom att de ifylldes anonymt, har en diametralt motsatt uppfattning hunnit tränga igenom idag hos en majoritet människor. Den här ifrågavarande attityden är mest uttalad hos unga människor, men finns tillräckligt tydlig också inom andra ålderskategorier. Vad som åsyftas är den stegrade och accelererande misstron och hotfulla alienationsförmimmelsen inför allt som förstärker den redan långt och brett framskridna anonymitetskänslan inför det högteknologiska samhällets tendens att avhumanisera och göra den enskilde osäker om sin eventuella betydelse i en sådan samhällskropp. Också denna vetenskap inom forskningen bör medföra en alltmer restriktiv användning av enkäter.

I många forskningssammanhang har man under senare år medvetet eller intuitivt börjat ana de avsevärda svagheterna med enkätförfarandet. Som komplement eller ersättning har därvid intervjun kommit att få en alltmer framskjuten funktion som primärt datainsamlingsinstrument.

Nu är emellertid inte heller intervjun ett okomplercerat instrument att använda. Tvärtom finns det fog att framhålla att intervjun, särskilt i samband med upplevelsedata, torde vara det svåraste av alla instrument att använda. Rätt brukat, dvs vetenskapligt omsorgsfullt stabiliserat, kan det i sin form av explicerad djupintervju avge data på semi-kvalitativ nivå. Ofta används det dock endast så att responserna ligger på bräcklig semi-kvantitativ nivå. Alla former av engångsintervjuer ingår i denna senare nivåmarkering.

Bland begrepp i detta sammanhang som ofta blivit mindre aktsamt använda, kan man räkna det all

vanligare förekommande "djupintervju". I en del redovisningar av vetenskapliga forskningsresultat kan man upptäcka — dessbättre mindre ofta i rapporter av högre akademiker (men ibland frekvent i journalistiska och lägre akademiska skrifter) — att begreppet används närmast som en övertalningsdefinition, för att understryka vikten av vad man vill framhålla.

I sig är annars den genuina djupintervjun ett gott instrument för erhållande av tämligen säkerställda upplevelsedata, där dessa data realiter implicerar upplevelsevariabler och där de samtidigt klarar långt gående krav på validitet, reliabilitet och precision. Sådana djupintervjuer förutsätter dock fyra kriterier. (a) Genomförandet av dem kräver en speciell fallenhet hos intervjuaren. Medan införskaffandet av hårddata och även av vissa mjukdata (vissa typer av personliga dokument) enbart kräver teknik, uthållighet och ett visst spårsinne, förutsätter djupintervjun och en del speciella typer av mjukdata en särskild talang och erfarenhet hos forskaren. (b) Till skillnad från intervjuer på olika attitydnivåer inrymmer alltid djupintervjuer en insamling av strängt kvalitativa data. (c) Vidare kräver alltid djupintervjuer en lång och tidskrävande förberedelseperiod, ofta på minst ett halvår. Det är under denna period som den kommande djupintervjuns datakrav säkerställs. Man hinner neutralisera rollspelet intervjuare-intervjuperson, man når fram till att bli "on speaking terms" med personen i fråga (det säkraste valideringssättet), och man hinner uppöva den empatiska förmågan att tala med den andra utifrån dennes villkor och premisser. Detta tar lång tid i anspråk. (d) En djupintervju måste vidare återges i så oredigerad version som möjligt med alla pausmarkeringar, ordupprepningar, till synes osammanhängande mosaikbitar i ett intervjuvar, osäkerhetssignaler, betoningar etc — allt är i en djupintervju direkt outhålliga moment i utskriftsredovisningen. (I övrigt angående djupintervjuer, se mitt arbete 1987).

Med en djupintervju efter dessa kriterier kan man

Det finns inga genvägar till hållbara upplevelsedata

Endast på grundval av detta (primärmaterialet) kan man dra slutsatser med hög säkerställdhet

nå långt i insamlandet av reella upplevelsedata. Men — inskjuter kanske en och annan — finns det inga enklare sätt? Svaret är kort och bestämt: Det finns inga genvägar till hållbara upplevelsedata. Man får "helt enkelt" avgöra sig för om man vill ha gedigna och autentiska material eller om man nöjer sig med skenbart goda data. Naturligtvis vill ingen forskare vidgå den senare låga ambitionsnivån. Likväl är det ett faktum att mycken forskning genomföres på en sådan nivå utan att svagheter offentliggöres. När det gäller forskning kring olika steg i suicidbeteende — liksom vid forskning kring alla kamp- och krismoment — är det av största vikt att tolkningar och resultat korresponderar mot djuphetsgraden och säkerställdheten i den åberopade upplevelsedatanivån.

Primär- och sekundärmaterial

Alla upplevelsedata har inte samma värde för en forskningsuppgift. Framhållandet kan kanske synas som en truism. Erfarenheten av granskningar rörande beteendevetenskapliga, psykiatriska, humanistiska, teologiska och andra studier på grundval av upplevelsedata visar emellertid att det förefinns en hel del oklarheter kring frågan om vad man kan och vad man inte kan bygga en slutsats på. Försättningen av denna artikel kommer därför främst att behandla denna problematik. Allra först är det därvid av vikt att göra en grundläggande uppdelning mellan primär- och sekundärmaterial.

Med avseende på idiografiska undersökningar, där studiet är inriktat på de enskilda fallen, utgöres primärmaterialet av allt vad de undersökta personerna själva lämnat ifrån sig (med så optimalt liten inverkan av styrning som möjligt). Sådana undersökningar kan fokusera en enda eller ett fåtal undersökningspersoner. De kan dock också utifrån fastställda representativitetskriterier utgöra basfokus för den större undersökningsgrupp, som man kan generalisera till efter noggrant studium av de för gruppen representade personerna. Allt som lämnas av de studerade

undersökningspersonerna är forskningsuppgiftens primärmaterial. Endast på grundval av detta kan man dra slutsatser med hög säkerställdhet.

Allt sådant material som insamlas om undersökningspersonerna betecknas som sekundärmaterial. Sådant material kan aldrig ensamt ligga till grund för hållbara och valida tolkningar eller ens för säkra deskriptioner. Till sekundärmaterial räknas data som erhållits genom kontakt med utomstående (tex intervjuer med föräldrar, syskon eller andra närstående) eller genom någon form av skattning från forskarens sida. Detta är ett viktigt framhållande. Inte sällan ser man nämligen databaser där primär- och sekundärmaterial är blandade med varandra, och sådana studier kommer i tolkningsarbetet allra oftast att lida av en avsevärd svaghet. Blandningen av olika materialtyper medför som regel också tolkningar och slutsatser av olyckligt blandad karaktär. Sekundärmaterial kan i bästa fall belysa och illustrera en tolkning som är baserad på ett primärmaterial. Men där går gränsen för sekundärmaterialets funktion.

Det torde vara väsentligt att understryka att inga teoretiska koncept kan överbrygga differensen mellan primär- och sekundärmaterial. Det finns m a o inga teorier som på ett empiriskt sätt kan fylla ut de luckor som uppkommer när ett primärmaterial är bräckligt eller rentav saknas. Med hjälp av spekulativa tankebyggnader kan man möjligen nå fram till en serie antaganden också i svaga datasituationer. Skall emellertid tolkningarna vara i sträng mening verifierbara och falsifierbara (här ansluter jag mig till K Poppers, 1959, grundkrav), förutsättes dels att de är baserade på ett fullgott primärmaterial, dels att de implicerar sådana postulat och principer att de är på avgörande punkter helt igenom prövbara.

Materialgruppering

Vid sidan av sitt vetenskapsteoretiska och metodologiska framhåvande av de idiografiska studiernas oumbärlighet och primat i flera sammanhang, framhöll också redan Gordon W Allport i sin klassiker *The Use of Personal Documents in Psychological Science* (1942) att det som numera betecknas primärmaterial är ett mångdifferentierat datakomplex. Primärmaterial kan m a o förefinnas på olika nivåer, och de skilda nivåerna är i de flesta fall inte likvärdiga vid tolk-

ningsarbetet. Därför behövs ett flertal sådana databitar på olika nivåer för att tillsammans utgöra den materialgrund utifrån vilken analysen kan starta och slutföras. Att rangordna dessa bitar är vad som benämns materialgruppering.

En sådan måste dock i sig ha några kriterier i botten. De, som främst brukar användas, är autenticitetskriteriet samt det minnespsykologiska premiskriteriet. Det första tar främst hänsyn till kongenialitetsgraden i undersökningspersonens utsagor och har som differentieringsmall graden av spontanitet (=icke-styrning) vid utsagans nedtecknande eller färlande. Det andra kriteriet griper över frågan vilka förändringstendenser som inträder hos en individ efterhand som tidsmarginalen utökas från upplevelsetillfället och fram till samma individs nusituation. Alla beskrivningar av en upplevelse är i någon grad efterbeskrivningar. Ju längre tidsintervall som finns mellan upplevelse och nedskrivning eller muntlig återgivning, ju större förändringar vidlåder återgivningen i relation till originalupplevelsen (upplevelsen *per se*). Man brukar här räkna med fyra slag av förändringar: behovet att ordna upplevelseinnehållet på ett systematiskt sätt, behovet att i efterhand rationalisera och bringa saklig reda i beskrivningen, den bristande förmågan att kvarhålla engagemanget från ursprungsupplevelsen, samt tendensen att försöka konstatera resultat av upplevelsen.

Samtidigt med att dessa fyra faktorer alltid har inflytande vid retrospektiva upplevelseredogörelser, inverkar i sin tur också autenticitetsgraden kraftigt på återgivningen. Här är det i första hand individens försvarsmekanismer som inverkar. En hemlig dagbok, ej någonsin avsedd för offentligheten och förd i direkt anslutning till erhållna upplevelser, har markant högre källvärde och datasäkerhet än tex en självbiografi, där subjektet återger upplevelser på som regel mycket långa tidsavstånd och dessutom med medvetenheten att exponera sig inför en publik.

Vad som härmed redan antytts är att det för en undersökning aktuella primärmaterialet alltid måste grupperas

Vad som härmed redan antytts är att det för en undersökning aktuella primärmaterialet alltid måste grupperas, så att läsaren kan granska vilka data som ligger till grund för olika tolkningar och slutsatser. Högsta säkerställdheten för tolkningarna och slutledningarna får man om man kan kombinera olika gradtyper av primärmaterial.

En materialgruppering kan därvid se ut i enlighet med följande:

- (1) Intima dagboksanteckningar.

Högst autenticitetsgrad och minst minnesfel.

- (2) Övriga dokument av första ordningen.

Dessa data inkluderar främst brevmaterial, där relationen mellan brevskrivare och brevmottagare kan betecknas som förtrolig. Hit räknas också andra expliciterade dokument av bekännelsekaraktär, som ej avsetts för offentligheten.

- (3) Övriga dokument av andra ordningen.

Hit räknas självbiografier och andra publicerade autobiografiska anteckningar. Dessutom hör djupintervjun hemma under denna kategori.

- (4) Annat publicerat och belysande material.

Till denna kategori hör artistiska dokument, drömmar, tryckta skrifter m m. (Till dess att man inom forskningen kunnat finna klara möjligheter att urskilja prövbara invarianser med avseende på tolkning av dessa datatyper måste de underordnas ovan nämnda dokumentkategorier.)

De flesta av dessa datatyper får alternativt insamlas ur ett redan befintligt "förråd" hos undersökningspersonerna eller också insamlas underhand som ett studium av personerna pågår. (Exempel härpå samt vidare utveckling av de systematiska framhållanden som komprimerats under detta delavsnitt går att finna i mitt arbete 1986, kap 2.)

Upplevelsesdata och suicidforskning

Avslutningsvis skall här något skisseras relevansen av ovanstående metodpåpekanden för suicidforskningen. Härvid åsyftas sådan forskning som har till mål att studera suicidbeteendets uppkomst och fortsättning fram till avancerade suicidtankar, till suicidförsök samt till genomförda suicider. Det rör sig således om longitudinella undersökningar, vilka i denna typ av forskningsuppgifter är nödvändiga. Data från tvärsnittsundersökningar kan här ofta endast bidra

med marginell kunskap.

I aktuella nationella och internationella sammanhang är man överens om att suicidbeteendet måste betraktas som ett ur vetenskaplig förklarings- och förståelsesynpunkt komplext reaktionsmönster. Biologiska, intrapsykiska, sociopsykologiska och existentiella förklaringsmodeller måste samverka. Härvid medföljer också att nomotetiska och idiografiska undersökningsförfaranden behöver komplettera varandra. I sin tur följer då att arbete med hårddata måste vid sin sida också ha djuplodande studier utifrån upplevelsedata av semi-kvalitativ eller strängt kvalitativ art. Och i flera sammanhang mer än så: först genom arbete med upplevelsedata kan det bli möjligt att ringa in roten eller rötterna till det onda, själva basproblematiken kring olika suicidalprocesser. När det tex gäller de former av sk oförklarbara suicider, vilka idag är tämligen högfrekventa bland unga människor, förefaller forskning på grundval av upplevelsedata vara den som ur förklarings- och förståelsesynpunkt är mest adekvat.

Med föreliggande artikel har jag velat lyfta fram några basala metodframhållanden för forskning utifrån upplevelsedata. Det torde därvid ha framgått tydligt att undersökningar kring sådant material är påfallande tidsödande och kraftkrävande. Var och en som tillbringat ett par timmar vid en sjuksäng hos en person som börjat återvända till livet efter ett suicidförsök, anar att man som forskare måste möta denna människa många gånger till, vid olika tidpunkter (kanske också på dygnets obekväma tider) och oftast på individens hemmaplan. Det går inte snabbt. Samma erfarenhet har också var och en som tagit sig tid att besöka ett sorgehem någon av de första veckorna efter att någon i familjen suiciderat. Sådana samtal tar sällan mindre än 7–8 timmar och de kräver oerhört mycket av en. Men det är där förtroligheten byggs upp. Upplevelsesdata fångar man inte i flykten. Ingen suicidkandidat kommer till en mottagning, ett tjänsterum eller liknande med färdiga datapaket. Vad som alltmer krävs av oss som vill genomföra forskningsuppgifter kring suicidbeteende, är relevant fältforskning. I en viss bemärkelse får vi kanske rentav fungera som en socialantropologisk gren av psykiatri och beteendevetenskap.

I en summerande passage i sitt ovan nämnda me-

todarbete skriver G W Allport:

"Not until we are prepared to dwell upon the unique patterning of personality, and to concede that lawfulness need not be synonymous with frequency of occurrence in a population, and to admit that prediction, understanding, and control are scientific goals attainable in the handling of one case and of one case alone — not until then are we in a position to assess the full value of personal documents. Nomothetic studies are all to the good, but by no means do they exhaust the usefulness of first-person documents for a science that will admit the idiographic as well as the nomothetic perspective." (1942, 64)

Dessa, Allports ord, har senare fått sina extra stödjepunkter och förlängningar i omfattande vetenskapsteoretiska arbeten (av tex G H von Wright och andra epistemologiskt orienterade innovatörer).

Det är inte otänkbart att mycken psykiatrisk och beteendevetenskaplig forskning, bla kring suicidfrågor, kommit att distansera sig från de människor som är dess objekt. Sådana effekter följer inte sällan av tilltro och renodling kring metoderna i det egna normalparadigmet. Ingen enda av oss går fria härvidlag.

Kanske kan ett sådant memento hjälpa oss till en samarbetssituation över de gränser som specialvetenskaperna kommit att uppställa. Upplevelsedata och suicidforskning är ett av — säkerligen — många tvärvetenskapliga metodspörsmål. Det gäller att komma bakom den enskildes noli-ndi-me-tangere-barriär.

REFERENSER

- Allport, G W: The Use of Personal Documents in Psychological Science, New York 1942
Belson, W A: The Design and Understanding of Survey Questions, Aldershot 1981
Kuhn, Th: De vetenskapliga revolutionernas struktur: Lund 1979
Popper, K: The Logic of Scientific Discovery, New York 1959
von Wright, G H: Explanation and Understanding, London 1971
Åkerberg, H: Hermeneutik och pedagogisk psykologi, Stockholm 1986
Åkerberg, H: Livet som utmaning: Existentiell ångest hos svenska gymnasieelever, Stockholm 1987

Låt det inte hända på din arbetsplats

På många arbetsplatser förekommer mobbning, trakasserier och utstötning av arbetskamrater. Även HIV-positiva har blivit utstötta på grund av omotiverad rädsla för smitta. Låt det inte hända på din arbetsplats! Läs TCO:s skrifter "Första Stenen" och "HIV på jobbet".

I "Första Stenen" — om psykiskt våld i arbetslivet — berättar mobbade medlemmar om sin situation. Berättelserna kommenteras dels av psykologer och andra experter, dels av fackliga företrädare. Syftet är att visa hur mobbning kan ytra sig och peka på möjligheter för de enskilda arbetsplatserna att komma åt detta — ofta dolda — problem.

Skriften "HIV på jobbet" behandlar bl. a. arbetsmiljön för de anställda som kommer i kontakt med HIV-positiva i sin yrkesroll, vilka lagar och andra regler som gäller samt hur man förhindrar utstötning och diskriminering av HIV-positiva arbetskamrater.

Bägge skrifterna i A4-format, 40 sidor. "Första Stenen" och "HIV på jobbet" kostar 40 kr/ex. Skrifterna beställs genom.

TCO

TCO-material
Box 5252, 102 45 STOCKHOLM
Telefon 08-782 91 00